

ריה"ל

ספר הנוזרי

מאמר חמישי

חקירות שכליות

לאימות יסודות האמונה

זחתימת הספר

א. מדרגת המאמין החוקר לעומת המאמין על פי מסורת

(א-ב)

א

אמר הכוזרי: אין מנוס¹ מלהכביד עליך שתשמיעני דברים קרובים מבררים בשרשים ובקשרים (שבאמונה) על דרך "המדברים" בעלי הוכחות². ויתר לי לשמעם כמו שהתר להם לדעתם³, אם (כדי) להאמין בהם ואם (כדי) להשיב עליהם (=לדחותם). הואיל וכבר החמצתי אותה המדרגה העליונה של התבררות האמונה מבלי חקירה⁴, וכבר קדמו לי

הערות - ילמד ענוים דרכו

- 1 מדוע אין מנוס? המלך מסביר מיד בהמשך: "הואיל וכבר החמצתי..."
 - 2 "דיבור" בערבית: כלאם, הוא כינוי לכתות שניסו להצדיק את יסודות אמונת דת האסלאם בדרכים פילוסופיות-שכליות. ביניהם כת המועתזילה וכת אשעריה והכלאם השיעי.
היו מחכמי שראל שהשתמשו בדרכי הכלאם כדי להוכיח את יסודות היהדות (לדוגמה רס"ג בספר אמונות ודעות) והיו מי שתקפו את דרכי הוכחותיהם, כיוון שהם לא עמדו בכללי הלוגיקה וכיוון שהוכחותיהם מלאות רטוריקה ואינן הוכחות אמיתיות (רמב"ם במו"נ א, עא-עט. לשיטתו חכמים אלו גרמו נזק לאמונה, בגלל חלישות הוכחותיהם), אך המשיכו את שיטת הכלאם העקרונית בניסיון להוכיח בהוכחות לוגיות את עיקרי האמונה ולבנות חומות שכליות כנגד המערערים על היסודות שלא ניתן להוכיחם בשכל ושביסוסם הוא בנבואה (עיין לדוגמה מו"נ ב, יג-כד).
 - 3 לאורך הספר הראה ריה"ל שהדרך לאמונה אינה עוברת דרך ההוכחות השכליות, ולכן לכאורה אין מקום כלל לשיטת הכלאם! למרות זאת במאמר זה מתייחס ריה"ל לדרך לימוד זו, מהסיבות שיובאו לקמן.
 - 4 כלומר המלך יודע שהחבר לא יסד את אמונתו על העיקרים של המדברים, אך הוא יודע אותם. בניגוד לחבר, המלך מעוניין לשמוע דעות אלו כדי שאם הן תואמות את אמונת ישראל - יוכל לבסס את אמונתו עליהן, ואם לא - ידע כיצד לדחותן. זאת מפני שהוא מבין שהוא זקוק לחזק את אמונתו בחקירות שכליות, כפי שמבאר והולך.
 - 4 עיין לעיל מאמר ב סוף סעיף כו שהחבר אומר שמקבל המסורת בשלמות מעולה מהחוקר, אולם מי שהרדרד עד צריך חקירה - עדיף שיקבל חקירות הבאות מתוך אמונת ישראל ולא מחוץ לה. וכן במהלך מאמר רביעי קיבע החבר את ההכרה שאמונה המבוססת על המפגש הנבואי עליונה יותר מאמונה הבאה ממחקר שכלי, ושזהו הפרש בין שם "אלוהים" לשם הו"י והמלך הפנים זאת כאן. לכן גם הכיוון של הכלאם - להוכיח את יסודות הדת בשכל - נובע מירידה דתית ומריחוק מן המפגש עם ה'. שהרי מי שנפגש ורואה כל יום את אביו אינו צריך להוכיח בשכל שאביו קיים (ועיין מאמר ב, ס).
- ולמרות זאת, מאמר חמישי מציע דרך ביניים, בבחינת שילוב השמות "הו"י"ה אלוהים". דרך הפותחת באמונה, עוברת למחקר ומסיימת בשילובם. והיא מדרגת הביניים בין הפילוסוף שעמדת המוצא שלו היא השכל בלבד, לבין הנביא והנמשכים אחריו שעמדת המוצא שלהם היא ההתגלות בלבד. בדרך הביניים משתמש המחקר ביסודות האמונה שהתקבלו בנבואה על מנת להוציא מהם יסודות שכליים, שישמשו אמצעי לכיורור השכלי. ויסוד זה כבר נמצא במאמר ב, כו: "ומי שקבלה קבול שלם מבלי שיחקר בשכלו ויתחכם - הוא מעלה ממי שהתחכם בה וחקר. אך מי שיצא מאותה המדרגה הנעלה אל המחקר, הרי מוטב שיגלה בהם פנים של חכמה, משיעזובם לסברות רעות ולספקות מביאים אל אבדון".

מסלול 1: יום ג לפרשת בשלח
מסלול 2: יום ה לפרשת בא

ספקות ומחשבות, ומשא ומתן עם פילוסופים ואנשי אמות ודתות שונות⁵. טובה לי הידיעה וההתמחות בהשבה על הדעות הנפסדות, מאי הידיעה⁶.

ואמנם תיטב הקבלה (=המסורת מהנביאים והחכמים) - עם טוב לכב (=ללב בטוח ושליט), אבל עם רע לב (ללב נבוך בספקות) - הרי החקירה יותר טובה. כל שכן אם תוליד החקירה אמות אותה הקבלה, ואז יתקבצו לאדם שתי המדרגות, רצוני לומר: החכמה והקבלה גם יחד⁷.

ב

אמר החבר: ומי לנו (=בינינו, אשר הוא) בעל נפש סבלנית, שאינה הולכת שולל אחר הדעות העוברות עליה - מדעות בעלי (=חכמי) הטבע, והאצטגנינים (=האסטרונומים), ובעלי הטלסמאות (=הקמעות), והמכשפים, ובעלי הקדמות, והמתפלספים וזולתם - ולא יגיע אל האמונה עד שיעבר מדרגות רבות של פופרים, והחיים קצרים והמלאכה ארכה?⁸ אלא היחידים (=רק יחידים), תחול בהם האמונה בטבע, ותדחנה מהם אלה הדעות כלן, ויפל בנפשותיהם (=ועולים בדעתם) מיד מקומות הטעיותיהם.

הערות - ילמד עניים דרכו

- נמצא שריה"ל מוכן לתת מקום לכלאם, בשני תנאים: א. הכרה שקיימת אמונה גבוהה ונעלה יותר; ב. הבסיס הוא קבלת המסורת ואמונת הנביאים, וכלי המחקר יהיו גם הם מההיגיון הנובע מהעולם הנבואי.
- 5 כפי שהובא במאמר א, א-ט.
- 6 אבות, ביד: "רבי אלעזר אומר: הוי שקוד ללמוד תורה, ודע מה שתשיב לאפיקורוס". ועיין לקמן בסעיף טז.
- 7 בניגוד לפילוסופים המלך מחלק את מאמיני הדתות לשני סוגים: בעלי נפש שלווה ובעלי נפש נבוכה. נפש שלווה היא נפש שהבינה שלא כל דבר עובר בשכל ובהבנה, ויש לה "עין פנימית" שבאמצעותה היא נפגשת מפגש פנימי עם האמת. בתשובת החבר כאן (סעיף ב) ולקמן בסעיף טז, משמע שנפש שלווה נובעת מסגולה טבעית, שבה הנפש מחוברת לאמונה בטבעיותה (אם כי נראה מדבריו שם שקיום התורה והמצוות משמר בנפש תכונה זו, ע"ש ואכמ"ל). יש לה כישרון לתורת האלוהות, הנובע מחיבור פנימי עם ה'. בדומה ל"טביעות עין" שיש לאדם בחפציו, שאינה תלויה בסימנים חיצוניים. לנפש זו, המפגש עם אומת הנבואה אשר ההשגחה מתגלית בה ועם "בני הנביאים" או עם הנביא או עם הנבואה עצמה - כבר מספקת לה את הבירור המוחלט. ברמז מועט היא כבר יודעת את האמת. דרך זו נקראת "מסורת". במסורת אין הוכחה שכלית מדעית, אלא חיבור חי שאדם מכיר בפנימיותו.
- לעומתה, נפש נבוכה היא נפש שבטבעיותה חסר לה הכישרון האמוני. לכן המפגש עם הנביא או עם בני הנביאים אינו מספק לה ודאות מוחלטת, והיא זקוקה גם להוכחות שכליות כדי לתת חיווק לאמונה הבאה במסורת, כמו אדם שאין לו טביעת עין גמורה בחפציו והוא זקוק לסימנים חיצוניים כדי לאמת שחפץ זה אכן שלו.
- 8 כל עוד האדם מכיר בעליונות שברוך של הנפש השלווה והאמונה הטהורה, אין צורך להתנצל שהוא זקוק לחיווק נוסף על ידי השכל. יותר מכך: יש להכיר בכך שבמי הגלות קיימות נפשות רבות נבוכות.

וְאֵנִי מְקַוֶּה שְׂאֵתָה מֵאוֹתָם הַיְחִידִים⁹.

וְהַיִּתּוּת שְׂאֵין מְנוּס (מלהיענות לך), לֹא אֲנֵהֵג עִמָּךְ כְּדֶרֶךְ הַקְּרָאִים¹⁰, אֲשֶׁר עָלוּ אֶל הַחֲכָמָה הָאֱלֹהִית לְלֹא הַדְּרָגָה, אֶלֶּא אֶבְרַר לְךָ מִבְּחַר דְּבָרִים, (ש) יַעֲזֹרוּךְ בְּצִיּוֹר (=בהבנה פנימית של) הַהִיּוּלִי הַמְּשֻׁתָּף (לקמן סעיף ב), וְאַחַר כֵּן (של) הַיְסוּדוֹת (לקמן ב-ד), וְאַחַר כֵּן (של) הַטָּבַע (לקמן י), וְאַחַר כֵּן הַנְּפֶשׁ (לקמן יב), וְאַחַר כֵּן הַשִּׁכָּל (שם), וְאַחַר כֵּן הַחֲכָמָה הָאֱלֹהִית (לקמן יח). וְאַחַר כֵּן (בסעיף יב) אֶבְיֵא לְךָ רְאִיּוֹת מְסֻפִּיקוֹת שְׂאֵין הַנְּפֶשׁ הַמְּדַבֶּרֶת צְרִיכָה לַגּוֹף, וְאַחַר כֵּן (נעסוק בעניין) הָעוֹלָם הַבָּא (לקמן יד), וְאַחַר כֵּן בְּגִזְרָה וְהִכְלָת (=השגחת ה' ובחירת האדם), בְּתַכְלִית הַקְּצוֹר וְהַצְּמִצּוּם.

שאלות מנחות:

- ✦ האם הצורך של בעלי הדתות להוכיח את האמונה בשכל הוא צורך אישי או רק כדי "להשיב" לכופרים?
- ✦ האם ניתן להגיע על ידי מחקר ל"אמונה טהורה"?
- ✦ הרבה נחלקו מהי הדרך להגיע לאמונה. לפי ריה"ל, האם יש רק דרך אחת טובה? מדוע?
- ✦ מה ההבדל בין הנפש השלווה לנפש הנבוכה? האם ניתן לבנות "נפש שלווה"?
- ✦ מהי נפשו של המלך?
- ✦ מהי "מסורת"?
- ✦ למה התכוון ריה"ל באומרו: "בימינו" אין אדם מגיע לאמונה אלא אם כן עבד את כל מדרגות הכפירה?

הערות - ילמד ענויים דרכו

9 עיין לדוגמה במאמר א, ב שהמלך דוחה את הפילוסוף, לא בטענה שכלית, אלא בטענה שדבריו נכוחים בשכל אך אינם מתאימים למה שהוא מחפש. גם את הנוצרי והמוסלמי הוא דחה במהירות בכך שקלט ברגע אחד את החולשה שבדתם.

אלא שיש לשאול, הרי המלך בעצמו מרגיש שיש לו נפש נבוכה ולא נפש שלווה? כפי שראינו במאמר א, יג ועוד, המלך בפנימיותו בעל יכולת אמונית טבעית, אבל ההרגלים שלו מחקרניים (עיין לקמן טז-יז). הצורך שלו אינו מפני שהוא זקוק להם בנפשו אלא מחמת ההרגל. והנפקא מינה שהוא זקוק למעט מחקר כדי להניח את נפשו (והיא האמונה בבחינת "הוי"ה אלוהים"). לעומת זאת בעל נפש נבוכה בפנימיותה זקוק לשנים רבות של בירורים ומחקר כדי להגיע לאמת (והיא הבחינה של "אלוהים הוי"ה"). נמצא ש"דרך הביניים" שמציע ריה"ל כאן מתאימה למי שיש לו נפש כנפשו של המלך, שבפנימיותה היא "שלווה" אך הורגלה למחקר.

10 הקראים מובאים גם לקמן בסעיף כב כמי שאינם מקבלים את המסורת לא רק בענייני הלכה אלא גם בענייני אמונה, ודרשו להוכיח בשכל את עקרונות הדת. הביקורת של ריה"ל כאן היא שעסקו בענייני האלוהות לפני שעסקו בענייני הטבע.